

УДК 808.5

Л. П. Ткаченко

АВТОРСЬКІ ПІДРУЧНИКИ ЯК ОСНОВА ВИКЛАДАННЯ КУРСУ РИТОРИКИ В УКРАЇНСЬКИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ У XVII – XVIII СТ.СТ.

© Ткаченко Л. П., 2017
<http://orcid.org/0000-0002-6375-3558>

У статті мова йде про низку підручників з риторики, які були написані українськими авторами в період XVII–XVIII століть. Розглянуто їх структуру та змістове наповнення. Установлено, що українські авторські підручники з риторики, хоч і спиралися на класичні античні зразки, містили власні методичні нароби, які відображали роди, жанри і види ораторського мистецтва популярні в зазначений період, враховували особливості національного красномовства. Визначено, що риторика в Україні цього періоду розвивалася на основі засвоєння шкільною освітою досвіду античної та західноєвропейської традиції, трансформованої середньовічним світоглядом. У створенні латинськомовної теорії красномовства брали участь п'ять культурних компонентів, які по-різному виявляли себе в риторика різних авторів: античний, візантійський, західноєвропейський, бароковий, слов'янський. У статті доведено, що авторські підручники з риторики стали основою для викладання курсів молодих викладачів. Різні за змістовим наповненням і структурою вони давали можливість урізноманітнити процес викладання, а навчання зробити цікавим і захоплюючим. Авторські підручники та велика кількість рукописів викладачів Києво-Могилянської академії доводять, що період XVII–XVIII століть ознаменувався глибокою розробкою не лише змісту освіти, а й її методичним забезпеченням.

Ключові слова: *риторика, підручник, компонент, авторський, методика, роди, види, жанри, красномовство.*

Ткаченко Л. П. Авторские учебники как основа преподавания курса риторики в украинских учебных заведениях в XVII–XVIII ст.

В статье речь идет о ряде учебников по риторике, которые были написаны украинскими авторами в период XVII–XVIII веков. Рассмотрены их структура и смысловое наполнение. Установлено, что украинские авторские учебники по риторике, хотя и опирались на классические античные образцы, содержали собственные методические разработки, которые отображали роды, жанры и виды ораторского искусства, популярные в отмеченный период, учитывали особенности национального красноречия. Определено, что риторика в Украине этого периода развивалась на основе усвоения школьным образованием опыта античной и западноевропейской традиции,

трансформированной средневековым мировоззрением. В создании латинскоязыковой теории красноречия принимали участие пять культурных компонентов, которые по-разному проявляли себя в риториках разных авторов: античный, византийский, западноевропейский, барочный, славянский. В статье доказано, что авторские учебники по риторике стали основой для преподавания курсов молодых преподавателей. Разные по смысловому наполнению и структуре они давали возможность разнообразить процесс преподавания, а обучение сделать интересным и увлекательным. Авторские учебники и большое количество рукописей преподавателей Киево-Могилянской академии доказывают, что период XVII–XVIII веков ознаменовался глубокой разработкой не только содержания образования, но и ее методическим обеспечением.

Ключевые слова: риторика, учебник, компонент, авторская, методика, род, вид, жанр, красноречие.

Tkachenko L. P. Authors' textbook as the base of training course of rhetoric in ukrainian institution in xvii - xviii centuries.

This article is devoted a number of books of rhetoric that were written by Ukrainian authors during the XVII-XVIII centuries. It was considered their structure and content. Established that although the Ukrainian authors' textbooks of rhetoric were relied on the classic ancient samples, they contained its own methodological developments that reflect generations, genres and types of oratory popular during that period, took into consideration the peculiarities of national rhetoric. Determined that the rhetoric of Ukraine of that period was developed on the base of the assimilation of school education and experience of ancient Western European traditions that were transformed by the medieval worldview. Five cultural components took part in creating Latin lingual theory of rhetoric that differently manifested themselves in the rhetoric of various authors: ancient, Byzantine, West European, Baroque, Slavonic. The article proved that the authors' books of rhetoric became the basis for teaching courses for young teachers. Different semantic content and structure they gave an opportunity to diversify the process of teaching and learning to be interesting and exciting. Authors' books and a large number of manuscripts of teachers of Kyiv - Mohyla academy show that the period of XVII-XVIII centuries was marked by great development not only educational content but also its methodologies.

Key words: rhetoric, textbook, component, author, technique, families, types, genres, eloquence.

Постановка проблеми. Сьогодні значно посилився інтерес до риторики як науки і навчальної дисципліни. Перед вищою школою постало завдання оновлення змісту освіти, розробки нових методик і технологій навчання. Усе це неможливе без урахування досвіду минулого, без ґрунтовного аналізу

наукового доробку вітчизняних учених, які стояли біля витоків української школи і педагогіки. До маловивчених аспектів належить методичне забезпечення курсів риторики в українських навчальних закладах XVII–XVIII століття.

Аналіз актуальних досліджень. Риторика належить до тієї категорії освіти, яка завжди перебувала в полі зору науковців. І хоча за певних суспільно-політичних умов в Україні вона довгий час не розроблялася, інтерес до риторичної проблематики не згасав. Загальновідомі ґрунтовні дослідження з риторики Т. Космеди, З. Куньч, Л. Мацько, Г. Сагач, Ф. Бацевича, які висвітлюють науково-теоретичні аспекти; чимало цікавого знаходимо в роботах С. Кагамлик, З. Хижняк, Т. Шевченко та інших, що розглядають роботу різних навчальних закладів того періоду й аналізують навчальний процес у цілому і риторичну як навчальну дисципліну зокрема. Важливою для нас є робота В. Маслюка «Латиномовні поетики і риторики XVII–XVIII ст.», яка розкриває зміст тогочасних курсів. Однак, авторські підручники з риторики, їх структура, значущість, наукова новизна фактично не досліджувалися.

Мета статті – схарактеризувати авторські підручники, що були основою викладання курсу риторики в українських навчальних закладах XVII–XVIII століття.

Виклад основного матеріалу. Першим помітним авторським підручником з риторики став твір «Наука короткая албо Способ зложеня казаня» ректора Києво-Могилянської академії Йоанникія Галятовського, в якому вперше природною українською мовою було викладено основні поняття стилістики, риторики і гомілетики. Його було опубліковано 1659 р. як додаток до циклу проповідей Й. Галятовського «Ключ разумения». Цей твір зажив величезної популярності в Україні, а також поза її межами. Його двічі перевидавали у Львові - у 1663 й у 1665 роках. У Росії, у Тверському й Александрo-Сіверському монастирях, було здійснено його переклади російською мовою.

У трактаті «Наука албо Способ зложеня казаня» автор подає короткий виклад теоретичних положень риторики: про типи промов, їхню структуру, пропонує цілий ряд практичних порад щодо змісту проповідей, посилаючись на наведені у збірнику зразки. Структурно проповідь мала складатися з трьох частин: вступ (ексордин); основна частина, виклад казання (наррація) і

заклучна частина, висновки (конклюдзія). В основі побудови проповіді лежали певні прийоми. Так, проповідь можна було будувати на порівнянні, метафорі, алегорії. Поширеним прийомом могло бути якесь поставлене запитання, на яке казання мало бути курйозну відповідь, що мала б вразити слухачів своєю несподіваністю. Деякі проповіді конструювали за схемами формальної логіки. Наявні логічні схеми наповнювали потрібним проповідникові змістом. Одна з важливих вимог, яку Й. Галятовський ставить перед проповіддю, - щоб вона була зрозумілою для слухачів. А це означає, що і стиль викладу, і мова (включаючи й вимову) мають бути дохідливими.

Щоб зацікавити слухачів, проповідник, передусім, повинен був наповнити зміст казання не лише богословською догматикою та напучуванням у дусі церковної моралі, а й дати прихожанам певні знання, розповісти «новини, вісті й байки», причому піднести їх у цікавій, захопливій формі. Тому Й. Галятовський радить, крім книг релігійного змісту, використовувати у проповідницькій практиці «історії і хроніки про різноманітні держави та країни, що в них діялося і що тепер діється, потрібно читати книги про звірів, птахів, гадів, риб, дерева, трави, каміння і різноманітні води, які є в морі, ріках, колодязях і в інших місцях..., те собі нотувати і вставляти до своєї мови, яку хочеш повідати». Різні оповіді, що впліталися проповідниками до казання, називалися в середньовічній літературі прикладами. Вони становили собою короткі новелки різних жанрів, що ними ілюструвалися чи аргументувалися положення проповіді. Широке використання прикладів, узятих із найрізноманітніших джерел, й ампліфікація їх до тексту казання зумовили, як зазначає І. П. Чепіга [12, с. 67], компілятивність української проповіді цього періоду.

Першим відомим підручником, створеним у колегіумі, був курс риторики «Clavis scientiarum» («Ключ знання») 1708 р. Як уважав М. Докучаєв, котрий частково описав курс у 70-ті рр. ХІХ ст., його автором був перший префект Чернігівського колегіуму Антоній Стаховський [11, 1870, № 20, с. 413]. Риторика мала багате декоративне оформлення: зображення св. Трійці, тріумфальної арки зі святими, пророками та царями на її стовпах прикрашали титульну сторінку. Декор відповідав пишномовному вступу, де зазначалося: «Торжествуй, опять и опять русское юношество, украсившись на Чернигово-Максимовических олимпийских играх трехлетним лавровым венком

красноречия» [11, 1870, № 16, с. 289]. За змістом риторика «Ключ знання», певно, мало чим відрізнялася від подібних підручників викладачів Києво-Могилянської академії. Вона складалася власне з риторики та логіки з діалектикою, які читалися наприкінці курсу. Розпочиналася викладом стилістичної теорії, а саме: у першому розділі розглядалися питання про періоди – естетичну категорію, яка посідала центральне місце в стилістичному синтаксисі, про підбір та розміщення слів у періоді, ритмічну структуру мови, про тропи і фігури як емоційні засоби збудження у слухачів різних почуттів. У другому розділі мова йшла про синоніми. Значна увага приділялася такому стилістичному засобу, як ампліфікація. Часто для практики складання промов давалася якась сентенція або вислів, котрі необхідно було розвинути в обширну промову, нагромаджуючи різні відомості з історії, міфології, наводячи приклади, порівняння з аналогічними подіями.

Для допомоги початківцям – поетам та риторам – у «Ключі знання», як і в інших поетиках і риториках, були вміщені своєрідні довідкові словники імен в алфавітному порядку, синонімів, окремих висловів (каламбурів), які використовувалися при написанні віршів та складанні ораторських промов. У деяких курсах того часу в таких словниках була представлена вся антична міфологія: імена богів і богинь, античних учених, літературних персонажів, державних діячів та полководців.

У третьому розділі розглядалися питання про форми доказів та стилістика. Тут йшлося про логічні докази, їх підбір, способи доведення (аргументацію), обґрунтування міркувань, які відігравали важливу роль при побудові різних видів промов, особливо дорадчих та судових, у різного роду диспутах. Значне місце у стилістичній теорії приділялося відповідності стилю викладу предмета і, згідно з цим, давалася характеристика трьох мовних стилів: високого, середнього, низького.

Риторика «Ключ знання» мала незвичну, своєрідну форму викладу [11, 1870, № 16, с. 303]. Вона була написана у вигляді військової інструкції з використанням відповідної термінології. Розділи, на які поділявся курс, носили назву караулів. Полководець (наставник) навчав студентів прийомів риторичної боротьби, забезпечуючи їх укріплення у вигляді синонімів, для роз'яснення яких наводилося одинадцять прикладів латинською мовою та два – польською. У третьому, найважливішому розділі, воїнам повідомлялось про генеральні

укріплення, які містилися у доказах, що знаходилися під захистом восьми бастіонів, забезпечених прикладами тощо. Під кінець переможець-наставник нагороджував своїх воїнів лавровими вінками, сплетеними із прозових та віршованих творів, вручав їм ключ від завойованого міста.

Алегорично-символічна форма, в якій написана ця риторика, була характерна для барокової літератури. В ній основна увага приділялась формі, ефектним та незвичним прийомам, що повинні були здивувати, привернути увагу слухача. Військовий характер цього підручника М. Докучаєв пояснював тим, що в ньому в опосередкованій формі знайшли відображення події російсько-шведської війни [11, 1870, № 16, с. 306]. Цій темі також були присвячені драматичний твір «Провіщення риторської Сивілли» та два віршовані твори на честь Марса і кант на честь св. Катерини, вміщені у риторичі як додаток [7, 1870, № 16, с. 295]. Дійовими особами в драмі були св. Катерина, яка пророкувала загибель римському імператору Максенцію, та філософи, котрі дискутували з цього приводу. Усього в п'єсі дванадцять дій. Основна ідея твору – покровительство св. Катерини правовірному імператору Костянтину та його перемога над Максенцієм. Тут малась на увазі перемога Петра I над неправовірним Карлом XII під покровительством св. Катерини, яка була патрональною святою дружини Петра I Катерини [11, 1870, № 16, с. 298].

Протягом усієї історії український народ не мав іншої інституції, яка б справила більший вплив на розвиток його освіти, науки, культури, ніж Києво-Могилянська академія. Курс риторики тут був популярним серед студентів. З. Хижняк у книзі «Києво-Могилянська академія» наводить такі дані: «У 1738-1739 навчальному році у класі риторики налічувалось 107 студентів, з них у наступному році тільки 52 перейшли у клас філософії. У 1764-1765 навч. році у класі аналогії було 162 студенти, інфіми - 92, граматики - 127, синтаксими - 166, поетики - 157, риторики - 278, філософії - 122» [10, с. 85].

Теоретичні основи риторики і поетики розробляли самі професори братських шкіл. Кожний викладач складав свій курс лекцій. Ф. Прокопович у вступі до «Поетики» (1705 р.) писав: «за наших часів майже в усіх школах поширився звичай, аби професори обох гуманітарних дисциплін подавали своїм учням науку не за чужими формулюваннями, а беручи їх із власної скарбниці знань» [3]. Отож, українські вчителі красномовства створювали власні

підручники з риторики, самобутні й оригінальні, опираючись у тій чи тій формі на здобутки видатних теоретиків красномовства.

Риторика в Україні цього періоду розвивалася на основі засвоєння шкільною освітою досвіду античної та західноєвропейської традиції, трансформованої середньовічним світоглядом. У створенні латинськомовної теорії красномовства брали участь, як влучно зазначив В. П. Вомперський [1, с. 5-7], п'ять культурних компонентів, які по-різному виявляють себе у різних авторів. Першим культурним компонентом була, безумовно, антична риторика. Без посилань на античних авторів, без інтерпретації їх ідей не обходиться жодна риторика XVII-XVIII ст. Другий культурний компонент - візантійська риторика. Василій Великий, Йоан Златоустий, Григорій Ніський - плеяда перших християнських ораторів і проповідників, що створили основні форми християнського красномовства, вчення яких відображене в українських риториках. У вітчизняних курсах теорії ораторського мистецтва XVII-XVIII ст. широко представлений також західноєвропейський культурний компонент. Серед найчастіше цитованих авторів і їх творів можна назвати курси риторики Ф. Меланхтона, «Поетику» Ж. С. Скалігера, «Прогімнасматі» і «Поетику» Я. Понтана та ін. Значний вплив на формування української риторики здійснила іспанська риторика XVI-XVII ст. Це риторика мистецтва бароко. Ще одним культурним компонентом є польська риторика XVI-XVII ст. Адже існували безпосередні контакти між польською та українською наукою й освітою того часу. І. Голеніщев-Кутузов писав із цього приводу, що комплекс польсько-української культури XVI-XVII ст. не варто розбивати, виключаючи взаємний вплив [2, с. 72].

На жаль, підручники з риторики, які збереглися від XVII ст., дуже нерівномірно розподілені в часі. Так, у книзі «Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии» [8] описано 183 підручники з риторики, однак лише один із них належить до першої половини XVII ст. - посібник Йосифа Кононовича-Горбацького «Оратор Могилянский, прикрашений найдосконалішими розділами М.Т. Цицерона», датований 1635-1636 навчальним роком. Інші створено у 70-х роках XVII - на початку XVIII ст. Назвемо деякі з них: «Скарбниця Тулліанського красномовства» Йоасафа Кроковського (1683/84 навч. р.), «Оратор» Силуана Озерського (1687/89 навч. р.), «Ритор український» Йоанникія Валявського (1689/90 навч. р.), «Скарбниця

ораторського мистецтва» Прокопія Калачинського (1691/92 навч. р.), «Про риторичне мистецтво» Феофана Прокоповича (1706/1707 навч. р.), «Ринок ораторського факультету» Феодосія Глинського (1710/11 навч. р.), «Риторичний корабель» Іларіона Левицького (1715/1716 навч. р.), «Книга ораторського мистецтва» Нарциса Гармашенка (1719/20 навч. р.), «Основи ораторського красномовства» Сильвестра Ляскоронського (1739/40 навч. р.) тощо.

Деякі риторичні настанови подавали також у курсах поетики. Риторичні додатки до поетики часто мали досить значний обсяг. Сюди включали розділи про ампліфікацію, період, хриу, фігури і тропи тощо, як наприклад, у Ф. Прокоповича, який вважав, що «предмет поезії складає все те, про що можна писати вірші, тобто всі ті об'єкти, які складають предмет науки ораторської» [6]. Внаслідок цього з часу Ф. Прокоповича поетика починає втрачати свій характер ізольованості щодо риторики, все більше насичуючись риторичними правилами, і таким чином поступово починає підходити під спільне з риторикою поняття літератури [5, с. 469]. До поетик цього періоду, що містять деякі риторичні настанови, належать анонімна «Поетика» 1637 р., «Касталійське джерело» (1685 р.), «Ліра» (1696 р.), «Сад поетичний» Митрофана Довгалецького, «Про поетичне мистецтво» Феофана Прокоповича тощо.

Не вдаючись до детального розгляду кожного підручника, проаналізуємо деякі положення риторичного вчення, викладені у них.

Передовсім варто підкреслити важливу особливість усіх аналізованих риторик — їх латинськомовність. Латина - мова, що в період Середньовіччя запанувала в Європі - проникла також і в Україну, виконуючи у певних сферах функцію літературної мови. Незважаючи на те, що освічені українці шанували і любили рідну мову, для написання наукових праць вони використовували лише латину.

Кожен ритор читав свій навчальний курс, що складався з теоретичної частини (лекцій, трактатів) і практичної (диспутацій, діалогів). Латинськомовні українські риторичні курси XVII-XVIII ст. були побудовані на вірцях класичних, предмет риторики у них було сформульовано як «мистецтво добре говорити». Й. Кононович-Горбацький, до прикладу, так визначає мету

красномовства: «Мета цього мистецтва - переконувати словом..., і для досягнення її оратор застосовує всі засоби» [4, с. 29].

Хоча за своєю структурою кожен підручник із риторики має свої особливості, більшість із них визнає традиційний поділ теорії красномовства на п'ять частин: знаходження матеріалу, його розташування, виклад, запам'ятовування, виголошення. Більш-менш глибоко середньовічні автори розглядають Цицеронову теорію трьох стилів - високого, середнього, простого; дають характеристику різних типів промов (здебільшого виділяють три типи: епідейктичну, або демонстративну; деліберативну, або дорадчу; юридичну, або судову; іноді подають детальнішу типологію - крім названих типів, аналізують також прощальні промови, привітальні, поздоровні, весільні, похоронні тощо). На церковне красномовство у цей час звертають мало уваги. Це пояснюється тим, що «між церковним і світським красномовством не виявляли суттєвої різниці, а також і тим, що не всі київські архипастирі того часу прихильно ставилися до занять церковним красномовством світських людей» [9, с. 186].

Саму промову за традицією поділяють на шість частин: вступ; пропозиція, або теорема (цю частину багато авторів узагалі не згадують); розповідь; підтвердження, або обґрунтування (у деяких риториках дуже детально опрацьовано саме цю частину - вони подають докладну теорію аргументації); спростування доказів суперника і висновки.

Професори риторики вимагають від оратора широкої освіченості й компетентності, оволодіння духовною культурою того часу. Багато місця відводиться питанню, чи потрібна ораторові майстерність. Підтримується думка М. Т. Цицерона про те, що найбільшого ефекту може досягти той оратор, у якого природні здібності поєднуються з умінням, набутим у процесі навчання і практики, тобто з майстерністю. До природних здібностей звичайно відносять уміння вільно володіти мовою, мати певну силу голосу і міцне тіло. Але основне для майстра красномовства - це ораторська практика: лише завдяки їй можна навчитися дотримуватися правил ораторського мистецтва, вдало добирати матеріал і цим забезпечувати потрібний зміст промови, а також виробити добру дикцію.

Висновки. Таким чином, авторські підручники з риторики стали міцним фундаментом для викладання курсу. Різні за змістовим наповненням і структурою вони давали можливість урізноманітнити процес викладання,

а навчання зробити цікавим і захоплюючим. Авторські підручники Й. Галятовського, Г. Кононовича-Горбацького, Ф. Прокоповича, А. Стаховського та велика кількість рукописних підручників викладачів Києво-Могилянської академії доводять, що період XVII – XVIII століть ознаменувався глибокою розробкою не лише змісту освіти, а й її методичним забезпеченням.

Література

1. Вомперский В. П. Риторика в России XVII - XVIII вв. - М., 1988.
2. Голенищев-Кутузов И. Н. Гуманизм восточных славян. Украина и Белоруссия. – М., 1962.
3. Куньч З. Етапи розвитку української риторики / З. Куньч // Сучасна педагогічна риторика: теорія, практика, міжпредметні зв'язки : зб. наук. пр. за матер. наук. семінару / за ред. Т.А. Космеди. – Львів : ПАІС, 2007. – 268с.
4. Маслюк В. П. Из спостережень над першою вітчизняною риторикою 1636 р. - «Оратором Могилянським» Й. Кононовича-Горбацького // Іноземна філологія. – 1974. – Вип. 36.
5. Петров Н. О словесних науках и литературных занятиях в Киевской академии от начала до ее преобразования в 1819 году // Труды Киевской Духовной Академии. – 1868. – Т. 1, кн. 3.
6. Прокопович Ф. Про поетичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори. – Т. I, кн. 1, гл. 2. – <http://litopys.org.ua/procop/procl.htm>
7. Сивокінь Г. М. Давні українські поетики. – Х., 1960.
8. Стратий Я. М., Литвинов В. Д., Андрушко В. А. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. – К., 1982.
9. Тітов Ф. Стара вища освіта в Київській Україні XVI-XIX в. – К., 1924.
10. Хижняк З. И. Киево-Могилянская академия. – К, 1988.
11. ЦДІАК України. Колекція стародруків – 1870.
12. Чепіга І. П. Ораторське мистецтво на Україні в XVI-XVII ст. // Українська мова та література в школі. – 1989. – № 10.